

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دانشگاه حکیم سبزواری

دانشکده‌ی الهیات و معارف اسلامی

پایان‌نامه جهت دریافت درجه‌ی کارشناسی ارشد رشته‌ی فقه و مبانی حقوق اسلامی

بررسی تأثیر زمان و مکان در انعطاف‌پذیری احکام فقهی
(با تکیه بر آرای امام خمینی و آیت الله سید احمد خوانساری)

استاد راهنما:

دکتر ناصر سلمانی ایزدی

استاد مشاور:

دکتر سید جواد خاتمی

پژوهشگر:

زهرا زهانی

مهر ۱۳۹۴

دانشگاه حکیم سبزواری

بسمه تعالی

فرم ۱۱۳ - ت

فرم ارزشیابی و صورتجلسه دفاع از پایان نامه کارشناسی ارشد*

جلسه دفاع از پایان نامه خانم زهرا زهانی دانشجوی رشته ی الهیات گرایش فقه و مبانی حقوق اسلامی به شماره دانشجویی ۹۲۱۳۲۲۱۰۳۶ با عنوان: {بررسی تاثیر زمان و مکان درانعطاف پذیری احکام فقهی (با تاکید بر آراء امام خمینی و آیت ... سید احمد خوانساری) }

در مورخه ۹۴/۷/۲۰ ساعت ۱۴-۱۲ در سالن اجتماعات دانشکده ی ادبیات و علوم انسانی تشکیل و توسط هیات داوران مورد ارزشیابی قرار گرفت و نمره هفتم و نیم برابر درجه خوب برای آن تعیین گردید.

به این ترتیب از این تاریخ خانم زهرا زهانی به عنوان کارشناس ارشد در رشته مذکور شناخته می شود.

مورد ارزشیابی	موارد	حد اکثر نمره	نمره کسب شده
۱- کیفیت نگارش	رعایت اصول نگارش انسجام در تنظیم بخشهای مختلف، کیفیت تصاویر، جداول و اشکال، تنظیم فهرست ها، منابع و ماخذ	۴	۳٫۵
۲- کیفیت علمی	بررسی تاریخچه و سابقه تجریمی و نظری موضوع انسجام منطقی در بخش های مختلف پایان نامه، ابتکار و نوآوری، اهمیت و ارزش علمی پایان نامه، استفاده از منابع معتبر و جدید، کیفیت تجزیه و تحلیل یافته ها و نتیجه گیری، روشن بودن روش کار، هدف ها و فرضیه های تحقیق، جدید بودن روش تحقیق	۱۰	۹٫۵
۳- کیفیت ارائه در جلسه دفاع	تسلط بر موضوع و بیان واضح و تفهیم آن، توانایی در پاسخگویی به سوالات مطرح شده در جلسه، رعایت زمان ارائه، روش ارائه	۴	۳٫۵
۴- ارزشیابی گزارشات	گزارش های دوره ای پیشرفت کار (حدافل ۴ مورد)	۱	۱
۵- خروجی پایان نامه	مقاله مستخرج از پایان نامه: این نمره به صورت زیر اختصاص می یابد ۱) چکیده کنفرانسی هر مورد ۲۵/۰ نمره تا سقف ۰/۵ نمره ۲) مقاله کامل در مجموع مقالات همایشهای معتبر یا مقاله در مجلات علمی-ترویجی معتبر پذیرفته شده با چاپ شده هر مورد ۰/۵ نمره تا سقف ۱ نمره ۳) مقاله پذیرفته شده با چاپ شده در مجلات علمی پژوهشی معتبر ۱ نمره ۴) مقاله ارسال شده به مجلات علمی پژوهشی معتبر هر مورد ۲۵/۰ نمره تا سقف ۰/۵ نمره ۵) دستگاه ساخته شده دارای گواهی ثبت اختراع یا به سفارش سازمان ها تا سقف ۱ نمره ۶) دستگاه ساخته شده کاربردی که به نایب رئیس دانشکده رسیده باشد تا سقف ۰/۵ نمره	۱	—
جمع			۱۷٫۵

درجه معادل کسب شده: (از ۱۹ تا ۲۰ عالی) از ۱۸ تا ۱۸/۹۹ بسیار خوب از ۱۶ تا ۱۷/۹۹ خوب از ۱۴ تا ۱۵/۹۹ قابل قبول کمتر از ۱۴ غیر قابل قبول

(قابل قبول)

مشخصات هیات دوران

ردیف	نام و نام خانوادگی	سمت	مرتبۀ علمی	محل کار	امضاء
۱	دکتر ناصر سلمانی ایزدی	استاد راهنما	استادیار	دانشگاه حکیم سبزواری	
۲	دکتر سید جواد خانمی	استاد مشاور	استادیار	دانشگاه حکیم سبزواری	
۳	دکتر فاطمه رجانی	استاد داور	استادیار	دانشگاه حکیم سبزواری	
۴	دکتر عباس گنجعلی	نماینده تحصیلات تکمیلی	استادیار	دانشگاه حکیم سبزواری	

امضاء
رئیس دانشکده

امضاء
مدیر گروه

* این فرم الزاماً باید به صورت تایپ شده تهیه، ارسال و در پایان نامه درج شود

دانشگاه حکیم سبزواری

سوگندنامه دانش آموختگان دانشگاه حکیم سبزواری

به نام خداوند جان و خرد کزین برتر اندیشه بر نگذرد

اینک که به خواست آفریدگار پاک، کوشش خویش و بهره‌گیری از دانش استادان و سرمایه‌های مادی و معنوی این مرز و بوم، توشه‌ای از دانش و خرد گردآورده‌ام، در پیشگاه خداوند بزرگ سوگند یاد می‌کنم که در به‌کارگیری دانش خویش، همواره بر راه راست و درست گام بردارم. خداوند بزرگ، شما شاهدان، دانشجویان و دیگر حاضران را به عنوان داورانی امین گواه می‌گیرم که از همه دانش و توان خود برای گسترش مرزهای دانش بهره‌گیرم و از هیچ کوششی برای تبدیل جهان به جایی بهتر برای زیستن، دریغ نورزم. پیمان می‌بندم که همواره کرامت انسانی را در نظر داشته باشم و هم‌نوعان خود را در هر زمان و مکان تا سر حد امکان یاری دهم. سوگند می‌خورم که در به‌کارگیری دانش خویش به کاری که با راه و رسم انسانی، آیین پرهیزگاری، شرافت و اصول اخلاقی برخاسته از ادیان بزرگ الهی، به ویژه دین مبین اسلام، مبادینت دارد دست نیازم. هم‌چنین در سایه اصول جهان‌شمول انسانی و اسلامی، پیمان می‌بندم از هیچ کوششی برای آبادانی و سرافرازی میهن و هم‌میهن‌انم فروگذاری نکنم و خداوند بزرگ را به یاری طلبم تا همواره در پیشگاه او و در برابر وجدان بیدار خویش و ملت سرافراز، بر این پیمان تا ابد استوار بمانم.

نام و نام خانوادگی

زهرا زهانی

امضای دانشجو

تأییدیه ی صحت و اصالت نتایج

بسمه تعالی

این جانب زهرا زهانی به شماره دانشجویی ۹۲۱۳۲۲۱۰۳۶ رشته ی فقه و مبانی حقوق اسلامی مقطع تحصیلی کارشناسی ارشد تأیید می نمایم که کلیه نتایج این پایان نامه حاصل کار این جانب و بدون هرگونه دخل و تصرف و موارد نسخه برداری شده از آثار دیگران را با ذکر کامل مشخصات منبع ذکر کرده ام در صورت اثبات خلاف مندرجات فوق به تشخیص دانشگاه مطابق با ضوابط و مقررات حاکم (قانون حمایت از حقوق مؤلفان و مصنفان، قانون ترجمه و تکثیر کتب و نشریات و آثار صوتی ضوابط و مقررات آموزشی پژوهشی و انضباطی...) با اینجانب رفتار خواهد شد و حق هرگونه اعتراض در خصوص احقاق حقوق مکتسب و تشخیص و تعیین تخلف و مجازات را از خویش سلب می نمایم. در ضمن مسئولیت هرگونه پاسخ گویی به اشخاص اعم از حقیقی و حقوقی و مراجع ذیصلاح (اعم از اداری و قضایی) به عهده این جانب خواهد بود و دانشگاه هیچ گونه مسئولیتی در این خصوص نخواهد داشت.

نام و نام خانوادگی
زهرا زهانی

تقدیم به:

امام عصر، صاحب‌الزمان، مهدی موعود(عج)، امید مظلومان جهان.
پدر بزرگوار که بال‌های محبتش همواره بر سرم سایه افکنده بود.
مادر گرامی که بوسه باران دست‌های مهربان و خسته‌اش هستم.
فرزند عزیزم که همواره فروغ دیدگانم می‌باشد.

تشکر:

از: استاد راهنما: دکتر ناصر سلمانی ایزدی به خاطر تمام زحمات، صبر و استقامت ایشان.
از: استاد مشاور: دکتر سید جواد خاتمی به خاطر تمام زحمات، مهربانی و فروتنی ایشان.
از: مسئولین کتابخانه‌های سبزوار، آستان قدس، دفتر تبلیغات اسلامی، بنیاد پژوهش‌های اسلامی و
تمام کسانی که بی‌ریا به این‌جانب یاری رساندند.

فهرست مطالب

۱	چکیده.....
۲	فصل اول: کلیات تحقیق.....
۲-۱-۱	مقدمه.....
۲-۱-۱-۱	بیان مسأله.....
۲-۱-۱-۲	ضرورت اهمیت تحقیق.....
۳-۱-۱	اهداف پژوهش.....
۴-۱-۱	سؤالات اصلی.....
۵-۱-۱	فرضیه تحقیق.....
۶-۱-۱	سؤالات فرعی.....
۷-۱-۱	پیشینه تحقیق.....
۸-۱-۱	روش تحقیق.....
۹-۱-۱	نوآوری‌های تحقیق.....
۱۰-۱-۱	معرفی اجمالی امام خمینی(ره) و آیت الله سید احمد خوانساری(ره).....
۲-۱-۲	مفاهیم و تعاریفات.....
۱-۲-۱	تعریف زمان و مکان.....
۲-۲-۱	ماهیت زمان.....
۳-۲-۱	مفهوم مقتضیات زمان.....
۴-۲-۱	رابطه زمان و مکان با انعطاف‌پذیری.....
۵-۲-۱	رابطه فقه و زمان و مکان.....
۹	نتیجه‌گیری.....
۱۰	فصل دوم: بیان مبانی نظری تغییرپذیری احکام.....
۱-۲-۱	انواع احکام.....
۱-۱-۲	مفهوم حکم.....
۲-۱-۲	حکم انشائی و فعلی.....
۳-۱-۲	حکم واقعی و ظاهری.....

- ۱۲-۱-۴- حکم اولی و ثانوی.....
- ۱۳-۱-۵- حکم تکلیفی و وضعی.....
- ۱۳-۱-۶- حکم حکومتی و قضائی.....
- ۱۴-۲-۲- حکم ثابت و متغیر.....
- ۱۴-۲-۲-۱- مفهوم حکم ثابت.....
- ۱۵-۲-۲-۲- مفهوم حکم متغیر.....
- ۱۶-۲-۳- ضرورت تغییرپذیری احکام.....
- ۱۷-۲-۴- دلایل تغییرپذیری احکام.....
- ۱۷-۲-۴-۳- به دلیل تطابق با عدالت.....
- ۱۸-۲-۴-۲- به دلیل کارآمد بودن دین.....
- ۱۹-۲-۴-۳- به دلیل تطابق با مصالح.....
- ۲۰-۲-۵- دیدگاه اعتدالی در خصوص عدم تغییر حکم و موضوع در شریعت اسلام.....
- ۲۰-۲-۶- دیدگاه مخالف تغییرپذیری احکام.....
- ۲۳-۲-۷- معیارهای بازشناسی حکم ثابت و متغیر.....
- ۲۳-۲-۷-۱- مقدمه.....
- ۲۴-۲-۷-۲- مفهوم معیار.....
- ۲۵-۲-۷-۳- انواع معیارها.....
- ۲۶-۲-۸- دیدگاه‌های مختلف در شناخت ثابت و متغیر.....
- ۲۶-۲-۸-۱- دیدگاه اول: متغیر براساس تغییر فهم.....
- ۲۷-۲-۸-۲- دیدگاه دوم؛ براساس نوع موضوع.....
- ۲۸-۲-۸-۳- دیدگاه سوم، متغیر براساس تغییر در مصداق موضوع.....
- ۲۸-۲-۸-۴- دیدگاه چهارم؛ متغیر براساس تغییر در ذات حکم.....
- ۲۸-۲-۹- راه‌های تشخیص احکام موقت و ثابت (از دیدگاه امام خمینی).....
- ۳۰-۲-۹-۱- لفظ در «امر و قضی».....
- ۳۱-۲-۹-۲- قرائن موجود در حکم.....
- ۳۲-۲-۱۰- تأثیر شناخت احکام ثابت از متغیر در صدور فتوا.....
- ۳۲-۳-۲- روش‌های شناخت موضوعات احکام.....
- ۳۲-۳-۲- الغاء خصوصیت.....

۳۳۲-۳-۲- مناسبت حکم و موضوع
۳۴۳-۳-۲- کشف مناط (به دست آوردن دلیل)
۳۴۴-۳-۲- تمسک به ظواهر
۳۴۵-۳-۲- مذاق شریعت
۳۶۴-۲- انواع تغییرات در موضوع حکم (به طور کلی)
۳۶۱-۴-۲- تغییرات درونی (تغییر در ذات موضوع)
۳۶۲-۴-۲- تغییرات بیرونی (خارج از ذات و ماهیت موضوع)
۳۷۳-۴-۲- تغییر در روابط اجتماعی و اقتصادی
۳۷ نتیجه گیری
۳۹ فصل سوم: نقش زمان و مکان در انعطاف پذیری احکام
۳۹۱-۳- انواع تأثیرگذاری زمان و مکان
۳۹۱-۱-۳- تأثیر زمان و مکان در تغییر تکوینی و درونی مصداق خارجی
۴۰۲-۱-۳- تأثیر زمان و مکان در تغییر اعتباری و بیرونی مصداق یک مفهوم
۴۰۳-۱-۳- تأثیر زمان و مکان در تغییر ملاک حکم شرعی
۴۱۴-۱-۳- تأثیر زمان و مکان در شیوه استنباط احکام
۴۲۵-۱-۳- تأثیر زمان و مکان بر موضوعات متغیر
۴۲۶-۱-۳- تأثیر زمان و مکان بر شروط و قیود احکام
۴۳۷-۱-۳- تأثیر زمان و مکان بر احکام فقهی بر حسب زمان عهده دار شدن حکومت از سوی امام معصوم (ع)
۴۴۸-۱-۳- تأثیر زمان و مکان بر مفاهیم موضوعات احکام
۴۴۱-۸-۱-۳- سعه و ضیق مفهوم در موضوعات (نسبی بودن مفاهیم)
۴۵۲-۸-۱-۳- اهمیت مفهوم شناسی در رفع ابهام حکم
۴۶۳-۸-۱-۳- تبدل موضوع به جای تبدل مفاهیم
۴۶۲-۳- احکام ثانویه مشمول احکام متغیر در بستر زمان قرار نمی گیرند
۴۷۳-۳- نظریه «منطقه الفراغ»
۴۸۱-۳-۳- ویژگی های «منطقه الفراغ»
۴۹۲-۳-۳- رابطه زمان و مکان با «منطقه الفراغ»
۵۱ نتیجه گیری
۵۲ فصل چهارم: عوامل درونی و بیرونی انعطاف پذیری احکام و تأثیر زمان و مکان بر آنها

- ۴-۱-۱- عوامل درونی..... ۵۲
- ۴-۱-۱- مقدمه..... ۵۲
- ۴-۱-۲- نوع احکام (از نوع قضایای حقیقه)..... ۵۳
- ۴-۱-۳- احکام ثابت برای احتیاجات ثابت و احکام متغیر برای احتیاجات متغیر..... ۵۳
- ۴-۱-۴- مسأله اهم و مهم..... ۵۴
- ۴-۱-۵- قواعد فقهی..... ۵۴
- ۴-۱-۶- اختیارات حاکم..... ۵۵
- ۴-۱-۷- نمونه‌ای از انعطاف‌پذیری درون دینی (نهی از معاملات اضطراری از دیدگاه آیت‌الله خوانساری)..... ۵۶
- ۴-۲- عوامل بیرونی..... ۵۸
- ۴-۲-۱- اجتهاد..... ۵۸
- ۴-۲-۱-۱- مقدمه..... ۵۸
- ۴-۲-۱-۲- نسیت اجتهاد..... ۵۹
- ۴-۲-۱-۳- دو دیدگاه راجع نظریه تحول اجتهاد..... ۶۱
- ۴-۲-۱-۴- اهمیت موضوع‌شناسی در اجتهاد..... ۶۲
- ۴-۲-۱-۵- تأثیر زمان و مکان بر اجتهاد..... ۶۲
- ۴-۲-۲- عقل..... ۶۵
- ۴-۲-۲-۱- مقدمه..... ۶۵
- ۴-۲-۲-۲- مفهوم اصطلاحی عقل در فقه..... ۶۵
- ۴-۲-۲-۲- عقل همگانی..... ۶۵
- ۴-۲-۲-۲- عقل تجربی..... ۶۶
- ۴-۲-۲-۳- عقل نظری..... ۶۶
- ۴-۲-۲-۳- دیدگاه‌های مطرح شده در خصوص حجیت ادراکات عقلی..... ۶۶
- ۴-۲-۲-۴- مستقلات و غیرمستقلات عقلی..... ۶۷
- ۴-۲-۲-۵- چگونگی دخالت عقل در استنباط احکام شرعی..... ۶۸
- ۴-۲-۲-۵- قاعده ملازمه..... ۶۸
- ۴-۲-۲-۶- نقش عقل در شناخت موضوع و مناط حکم..... ۶۹
- ۴-۲-۲-۶- نقش عقل در انعطاف‌پذیری احکام فقهی..... ۷۰
- ۴-۲-۲-۷- ذکر یک شبهه و پاسخ به آن..... ۷۱

- ۷۲..... ۴-۲-۳- مصلحت
- ۷۲..... ۴-۲-۳-۱- مصلحت در لغت
- ۷۳..... ۴-۲-۳-۲- مصلحت در اصطلاح
- ۷۳..... ۴-۲-۳-۳- ویژگی‌های مصلحت در اسلام
- ۷۴..... ۴-۲-۳-۴- انواع مصلحت براساس معیار نیاز (از دیدگاه شهید اول)
- ۷۵..... ۴-۲-۳-۵- جایگاه مصلحت در استنباط احکام شرعی
- ۷۶..... ۴-۲-۳-۶- نظر آیت‌الله خوانساری راجع جواز اقامه حدود در زمان غیبت
- ۷۷..... ۴-۲-۳-۷- نسخ اجماع براساس مصلحت
- ۷۸..... ۴-۲-۳-۸- رابطه تزامم و مصلحت
- ۷۹..... ۴-۲-۳-۹- رابطه مصلحت و عقل
- ۷۹..... ۴-۲-۳-۱۰- چگونگی تأثیر زمان و مکان بر تبدل مصالح
- ۸۱..... ۴-۲-۳-۱۱- ذکر یک نمونه از تأثیرگذاری مصالح بر احکام
- ۸۲..... جمع‌بندی
- ۸۲..... ۴-۲-۴- عُرف
- ۸۲..... ۴-۲-۴-۱- مفهوم لغوی عرف
- ۸۲..... ۴-۲-۴-۲- عرف در اصطلاح فقه و اصول
- ۸۳..... ۴-۲-۴-۳- ضرورت و اهمیت توجه به عرف
- ۸۳..... ۴-۲-۴-۴- کاربرد عرف در فقه
- ۸۴..... ۴-۲-۴-۴-۱- عرف؛ مصدر قانون و منبع شریعت
- ۸۴..... ۴-۲-۴-۴-۳- عرف؛ به عنوان ابزاری در خدمت ادله احکام
- ۸۴..... ۴-۲-۴-۵- حجیت عرف
- ۸۵..... ۴-۲-۴-۶- انواع عرف براساس معیارها (به طور کلی)
- ۸۵..... ۴-۲-۴-۶-۱- عرف عام و عرف خاص (براساس منبعی که از آن صادر شده است)
- ۸۵..... ۴-۲-۴-۶-۱- عرف صحیح و عرف فاسد (براساس حکمت آن)
- ۸۶..... ۴-۲-۴-۶-۳- عرف عملی و عرف قولی (براساس سبب)
- ۸۶..... ۴-۲-۴-۷- انواع عرف براساس موضوع حکم و تأثیر زمان و مکان بر آن‌ها
- ۸۹..... ۴-۲-۴-۸- تأثیر عرف در احکام شرعی (از دیدگاه آیت‌الله خوانساری)
- ۸۹..... ۴-۲-۴-۹- تأثیر عرف در احکام شرعی (از دیدگاه شهید اول)

نتیجه گیری	۸۹
فصل پنجم: نمونه‌هایی از تأثیرگذاری زمان و مکان بر احکام فقهی	۹۱
۱-۵- مقدمه	۹۱
۲-۵- خرید و فروش خون	۹۱
۳-۵- بیمه	۹۳
۱-۳-۵- مفهوم بیمه	۹۳
۲-۳-۵- رابطه بیمه و مسأله دیه بر عاقله	۹۴
۳-۳-۵- ماهیت فقهی بیمه	۹۴
۴-۵- مجسمه‌سازی	۹۶
۱-۴-۵- دیدگاه فقهاء راجع مجسمه‌سازی و تصویر	۹۶
۲-۴-۵- ادله حرمت ساخت مجسمه	۹۶
۲-۴-۵- دلایل جواز بر مجسمه‌سازی (تندیس)	۹۹
۵-۵- شطرنج	۱۰۰
۱-۵-۵- مقدمه	۱۰۰
۲-۵-۵- بررسی دیدگاه فقیهان راجع حرمت و حلّیت حکم بازی با شطرنج	۱۰۰
۶-۵- حیازت مباحات، احیاء موات و معادن	۱۰۲
۱-۶-۵- مقدمه	۱۰۲
۲-۶-۵- بررسی حکم احیاء موات	۱۰۳
نتیجه گیری	۱۰۵
جمع‌بندی و نتیجه‌گیری کلی	۱۰۷
پیشنهادات	۱۰۸
فهرست منابع	۱۰۹

دانشگاه حکیم سبزواری

فرم چکیده‌ی پایان‌نامه‌ی دوره‌ی تحصیلات تکمیلی

مدیریت تحصیلات تکمیلی

نام خانوادگی دانشجو: زهانی	نام: زهرا	ش دانشجویی: ۹۲۱۳۲۲۱۰۳۶
استاد راهنما: دکتر ناصر سلمانی ایزدی	استاد مشاور: دکتر سیدجواد خاتمی	
دانشکده: الهیات و معارف اسلامی	رشته: فقه و مبانی حقوق اسلامی	گرایش: -
مقطع: کارشناسی ارشد	تاریخ دفاع: ۱۳۹۴/۰۷/۲۰	تعداد صفحات: ۱۲۷

عنوان پایان‌نامه:

بررسی تأثیر زمان و مکان در انعطاف‌پذیری احکام فقهی (با تکیه بر آرای امام خمینی و آیت الله سید احمد خوانساری)

کلیدواژه‌ها: زمان، مکان، انعطاف‌پذیری، احکام فقهی .

چکیده:

زمان و مکان، دو عنصری است که در انعطاف‌پذیری احکام فقهی تأثیر به‌سزایی دارد. توجه به این دو عنصر در استنباط احکام فقهی، تنها چندین دهه است که مورد اهتمام جدی فقیهان قرار گرفته است و از آنجایی که رمز جاودانگی دین اسلام و پاسخ‌گو بودن به نیازهای هر عصر و مکان انسان‌ها (علاوه بر همسو بودن با فطرت انسانی و الهی) انعطاف‌پذیری احکام فقهی می‌باشد. ضرورت توجه به این مقوله را نمایان می‌سازد.

احکام فقه به دو بخش ثابت و متغیر تقسیم می‌شود و تغییرپذیری احکام براساس اصول و مبانی ثابت دین صورت می‌پذیرد. از آنجا که انعطاف‌پذیری مربوط به بخش متغیر این احکام می‌باشد. بنابراین شناخت معیارهای احکام متغیر اهمیت می‌یابد و این که چه عواملی باعث این انعطاف‌پذیری‌ها (که در معنایی همان تغییرپذیری احکام می‌باشد) می‌شود، از اهمیت خاصی برخوردار است.

این عوامل به دو دسته درونی و بیرونی تقسیم می‌شود. عوامل درونی مربوط به ویژگی‌های درون دینی مانند: قواعد تعدیل‌کننده، اختیارات حاکم، نوع احکام،... و عوامل بیرونی مانند: مصلحت، عرف، اجتهاد و عقل می‌باشد. زمان و مکان هرکدام تأثیراتی در این عوامل چه بیرونی و چه درونی دارند و باعث تغییر و تحولاتی در آن‌ها می‌شوند که در نهایت در استنباط احکام تأثیر می‌گذارند. به طور مثال عرف در هر زمان و مکان دچار تفاوت‌ها و تغییر و تحولاتی است که در متأثر از مقتضیات هر زمان و مکان می‌باشد در نتیجه در احکام متغیری که در آن تشخیص عرف نقش به‌سزایی را ایفا می‌کند، تأثیر می‌گذارد. این پایان‌نامه در صدد نمایاندن اهمیت توجه به زمان و مکان در استنباط احکام فقهی که در نهایت به انعطاف‌پذیری بیشتر احکام فقهی منجر می‌شود، می‌باشد.

فصل اول

کلیات تحقیق

۱-۱- مقدمه

۱-۱-۱- بیان مسأله

زمان و مکان اجرای احکام، عامل اصلی انعطاف‌پذیری در احکام می‌باشند. خود زمان و مکان دارای اصالت نیستند و منظور از آن‌ها، مقتضیات آن‌ها می‌باشد که نقش مؤثری در استنباط احکام شرعی دارند.

احکام اسلامی به دو بخش؛ ثابت و متغیر تقسیم می‌شوند. در حالی که تمامی مسلمین به ثبات و پایداری احکام اسلامی معتقدند و این به خاطر آن است که بخش متغیر آن براساس اصول ثابت و برپایه احکام ثابت، تغییر می‌یابد و این به دلیل قابلیت‌های انعطاف‌پذیری احکام در متن دین و دیگر عوامل خارج از آن می‌باشد که شارع مقدس برای جاودانه ماندن دین برای تمام مکان‌ها و زمان‌ها به آن‌ها اهتمام نموده است.

۱-۱-۲- ضرورت اهمیت تحقیق

زمان و مکان نقش به‌سزایی در استنباط احکام شرعی دارند و لحاظ و عدم لحاظ این دو عنصر منتهی به دو حکم شرعی مختلف از نظر وجوب و حرمت می‌شود. این موضوع از گذشته تاکنون از سوی برخی فقیهان مورد توجه بوده است. اما همیشه دغدغه مبنی بر حفظ ارزش‌های نهفته و رسیدن به اهداف اصلی احکام وجود داشته است زیرا گاه انحرافات زمان و پند زمانه که همان سلیقه اکثریت مردم می‌باشد با مقتضیات زمان اشتباه می‌شود و انتظار می‌رود که احکام اسلامی با این

مقتضیات تطابق یابد. از طرفی اگر در هنگام استنباط احکام فقهی، زمان و مکان و مقتضیات آنها نادیده گرفته شوند، احکامی خشک و بی‌روح و بدون کاربرد واقعی به دست می‌آید.

۱-۱-۳- اهداف پژوهش

- ۱- نمایاندن اهمیت توجه به زمان و مکان در انعطاف‌پذیری احکام
- ۲- شناخت معیارهای تغییرپذیری در احکام
- ۳- راه‌های شناخت موضوعات احکام
- ۴- شناخت انواع تأثیرگذاری زمان و مکان در احکام.

۱-۱-۴- سؤالات اصلی

چه عوامل یا قابلیت‌هایی انعطاف‌پذیری احکام فقهی را میسر می‌سازند؟

۱-۱-۵- فرضیه تحقیق

عوامل درون دینی مانند؛ قواعد تعدیل‌کننده، نوع احکام، اختیارات حاکم، مسأله‌های مهم و مهم، ... و عوامل بیرونی مانند؛ عرف، مصلحت، عقل‌گرایی و اجتهاد که تغییر و تحولات آنها از مقتضیات زمان و مکان هر جامعه و هر عصری محسوب می‌شود، از عوامل اصلی انعطاف‌پذیری احکام فقهی می‌باشند.

۱-۱-۶- سؤالات فرعی

- ۱- زمان و مکان از چه راه‌هایی بر احکام اثر می‌گذارند؟
- ۲- عوامل اصلی انعطاف‌پذیری چگونه باعث این انعطاف‌پذیری می‌شوند؟
- ۳- تغییرپذیری احکام با چه معیار و ملاکاتی میسر است؟
- ۴- انواع تأثیرگذاری زمان و مکان چیست؟
- ۵- راه‌های تشخیص احکام موقت و ثابت چیست؟
- ۶- روش‌های شناخت موضوعات احکام کدامند؟

۱-۱-۷- پیشینه تحقیق

تفکر انطباق دین با نیازهای زمان توسط متفکر شهید استاد مطهری در کتاب‌هایی چون؛ اسلام و مقتضیات زمان در دو جلد، نظام حقوق زن در اسلام، پانزده گفتار، ... به صورت پراکنده مطرح گردید. ایشان معتقد بودند چون نظام طبیعی، فطری و ثابت است، اسلام قوانینش را با فطرت و طبیعت منطبق کرده است. شهید محمدباقر صدر با طرح نظریه «منطقه الفراغ» حوزه‌ای معین از روابط متغیر را تعریف می‌کند که فقیه بدون هیچ مخالفت شرعی بتواند در این حوزه به صدور فتوا و حکم و وضع قوانین پردازد که در شرع به آن‌ها پرداخته نشده است. وی در کتاب «اقتصادنا» که در دو جلد به چاپ رسیده به این مسأله پرداخته است.

امام خمینی نیز از جمله فقیهان معاصری است که توجه به دو عنصر زمان و مکان را سرلوحه کار خویش قرار داده است. ایشان در آثار خود از جمله کتاب «صحیفه امام» که در چندین جلد چاپ شده است به ضرورت تحول فقه و اجتهاد پویا و گذر از فقه سنتی و نظری و رسیدن به فقه پویا، عینی و عملی تأکید می‌کند.

در این پایان‌نامه به بررسی جداگانه تأثیر زمان و مکان بر هر یک از عوامل انعطاف‌پذیری پرداخته شده است در حالی که در سایر پایان‌نامه‌ها با موضوع مشابه یا به طور کلی به تأثیر زمان و مکان بر استنباط احکام فقهی و یا بر سایر عناصر یک حکم پرداخته شده است.

۱-۱-۸- روش تحقیق

در این پایان‌نامه روش تحقیق به صورت توصیفی - تحلیلی، از نوع بنیادی و از ابزار کتابخانه‌ای و با استفاده از منابع فارسی و عربی به ارائه نظریات فقیهان شیعه در خصوص تأثیرگذاری زمان و مکان بر انعطاف‌پذیری و استنباط احکام فقهی، به تحلیل و استنتاج از آرای ایشان پرداخته شده است.

۱-۱-۹- نوآوری‌های تحقیق

در این پایان‌نامه برای اولین بار در میان کتاب‌ها و پایان‌نامه‌هایی که در این موضوع نگاشته شده است، عواملی که باعث انعطاف‌پذیری احکام فقهی می‌شوند به دو دسته درونی و بیرونی تقسیم

و به صورت مجزا مورد بررسی قرار گرفته و نحوه تأثیرگذاری زمان و مکان برهریک از این عوامل بیان شده است.

۱-۱-۱۰- معرفی اجمالی امام خمینی(ره) و آیت الله سید احمد خوانساری(ره)

کمر کسی است که از تاریخ زندگانی ابرمرد تاریخ معاصر ایران؛ امام خمینی اطلاع نداشته باشد است. در سال بیستم جمادی الاول سال ۱۳۲۰ هجری قمری مصادف با میلاد حضرت فاطمه(س) در شهر خمین به دنیا آمدند. هنوز پنجاه ماه از تولد ایشان نگذشته بود که پدر بزرگوارشان؛ آیت الله سید مصطفی موسوی به شهادت رسیدند. در سن نوزده سالگی به حوزه علمیه اراک رفته و در سال ۱۳۴۰ قمری رهسپار حوزه علمیه قم شدند تا در سایه فراگیری علوم مختلف در رشته‌های منقول و معقول و تهذیب نفس و به دست آوردن ملکات فاضله روحی آماده پذیرش مسئولیت‌های سنگین در آینده شوند. ایشان نه تنها داعیه دار انقلاب سیاسی در ایران بودند بلکه داعیه دار تحول فقه سنتی و نظری به فقه عینی و عملی بودند. تألیفات بسیاری از ایشان به جا مانده که معرف اکثریت جامعه محققان و دانش‌پژوهان در رشته‌های الاهیات است.

مرحوم آیت الله خوانساری از علماء و فقها و مجتهدان و بزرگ‌ترین مرجع تقلید شیعه در عصر حاضر بودند. در فقه و اصول و کلام و علوم معقول از محققان طراز اول به شمار می‌روند. از تألیفات این فقیه می‌توان به جامع المدارک فی شرح المختصر النافع که یک دوره فقه استدلالی منقح و مهذب است اشاره کرد و نیز کتاب العقائد الحقه در علم کلام، حاشیه عروۃ الوثقی، رساله عملیه به دو زبان فارسی و عربی و رساله مناسک حج اشاره کرد. ایشان سالیان طولانی در حوزه نجف اشرف از محضر بزرگانی چون: شیخ محمد غروی اصفهانی و آیات عظام: سید محسن حکیم، سید ابوالحسن اصفهانی و سید ابوالقاسم خوئی بهره برده است و پس از آن در قم در محضر آیت الله بروجردی به کسب فقاقت پرداخت. سرانجام این عالم بزرگوار در بیست و پنجم رجب سال ۱۴۲۲ هجری قمری چشم از جهان فرو بست و در جوار حضرت معصومه(س) به خاک سپرده شد.

۱-۲- مفاهیم و تعاریفات

۱-۲-۱- تعریف زمان و مکان

زمان و مکان در هر علمی تعریف مخصوص به خود دارد و باید در همان علم لحاظ شود. ولی به طور کلی می‌توان گفت؛ «زمان و مکان به معنای ظرف تحقق پدیده‌هایی است که چهرهٔ جامعه را در ابعاد اقتصادی، سیاسی و اجتماعی آن تغییر می‌دهد» (مهدوی، ۱۳۸۹: ۵۸).

۱-۲-۲- ماهیت زمان

در بیان ماهیت زمان، عده‌ای اساساً منکر وجود زمان شده‌اند و عده‌ای آن را به مفهوم حوادث دانسته‌اند. مانند حادثهٔ طلوع صبح و عده‌ای دیگر برای آن اصالت قائل شده و آن را قائم به ذات می‌دانند (شفائی، ۱۳۸۹: ۴۸). ملاصدرا در اسفار با اثبات وجود زمان آن را مقدار حرکت می‌داند و انیشتین در فلسفهٔ نسبی خود آن را بُعد چهارم حرکت می‌نامد. بوعلی نیز در بخش طبیعیات کتاب شفا با رد منکرین وجود زمان معتقد است؛ «زمان مقدار حرکت است.» «خواجه نصیرطوسی در «تجريد الاعتقاد» نیز آن را مقدار حرکت می‌داند (همان: ۴۹).

۱-۲-۳- مفهوم مقتضیات زمان

مقتضیات زمان، یعنی؛ مقتضیات محیط، اجتماع و زندگی بشر (مطهری، ۱۳۶۹: ۱۰۴). مقتضیات زمان به این معناست که در هر زمان پدیده‌هایی به وجود می‌آید که انسان‌ها خواه یا ناخواه از آن‌ها تبعیت می‌کنند. در معنای دیگر می‌توان گفت: احتیاجات واقعی در طول زمان تغییر می‌کند که اعم از احتیاجات مادی و معنوی است و انسان برای هر نوع از احتیاجات خود، اقتضای متناسب با آن را طلب می‌کند (همان: ۱۸۴).

منظور از مقتضیات زمان در این پایان‌نامه هر پدیده نو، هر اندیشه و روش جدید زندگی، انواع رابطه‌های جدیدی است که بین انسان‌ها در جامعه بر اثر پیشرفت علم و سایر عوامل دیگر به وجود می‌آید.

۱-۲-۴- رابطه زمان و مکان با انعطاف پذیری

علت اصلی تأثیر زمان و مکان در انعطاف‌پذیری احکام فقهی تغییر در روابط است که از دو منبع سرچشمه می‌گیرد؛ اول: تغییر مداوم در عقل و تفکر بشری. دوم: تغییر در قابلیت‌های فراوانی که در جهان وجود دارد. (همان) یعنی هرچه زمان می‌گذرد، انسان به نظم دقیق‌تر و ارتباط بیشتر بین اجزاء هستی پی می‌برد و با کشف قوانین حاکم بر طبیعت، سعی در تسخیر آن می‌کند تا در جهت خدمت بیشتر به خود، به کار بگمارد. در واقع نه حرص و طمع سیرناشدنی انسان برای استفاده بهتر و بیشتر از طبیعت فروکش می‌کند و نه کشف روابط بین اجزاء و پدیده‌های طبیعت با تمام گستردگی‌اش به پایان می‌رسد. بنابراین علت اصلی تأثیرگذاری زمان و مکان در قوانین، تغییر در روابط است، چه رابطه انسان با طبیعت و چه انسان با خودش.

مراد از زمان و مکان و نقش آن در استنباط احکام، توجه به شرایط سیاسی، اقتصادی و اجتماعی حاکم بر جامعه در عصر صدور نصوص و زمان صدور فتوا است (همان: ۵۹). البته توجه به این شرایط خود موضوعیت ندارد. بلکه توجه به آن موجب شناخت درست موضوعات احکام، نصوص و تطبیق آن با فروع جدید می‌شود و بی‌توجهی به آن‌ها موجب می‌شود نه تنها فقیه فهم درستی از نصوص دینی نداشته باشد، بلکه نتواند آن‌ها را با شرایط زمانی و مکانی تطبیق دهد. از این مطلب روشن می‌شود که بین نقش زمان و مکان در استنباط احکام و نقش آن‌ها در خود احکام، تفاوت وجود دارد. اولی ناظر به مقام اثبات و دومی ناظر به مقام ثبوت است.^۱ در حالت دوم (مقام دوم) این مسأله مورد توجه است؛ آیا احکام الهی به رغم ثابت بودن حرام‌ها و حلال‌های الهی مکانیسمی دارد که انعطاف لازم را در شرایط زمانی و مکانی مختلف داشته باشد یا خیر؟ اما در حالت اول (مقام اول) این مسأله مدنظر است که با توجه به این که چنین مکانیسمی در اسلام وجود

۱. برای روشن شدن مفهوم ثبوت و اثبات به این مثال توجه شود: «عالم متغیر است و هر متغیر حادث است.» متغیر در این جا واسطه در ثبوت و اثبات است. جمله «عالم متغیر است» در مقام ثبوت است و جمله بعد از آن در مقام اثبات قرار دارد و نیز جمله «نماز واجب است و هر واجب در آن مصلحت ملزمه‌ای است.» و جواب به عنوان واسطه‌ای در اثبات است (مشکینی، ۱۳۴۸ق: ۲۶۷).

دارد. برای این که فقیه بتواند ثابتات و متغیرات را در حوزه شریعت اسلامی تشخیص دهد به چه عناصری باید توجه کند؟

مسئلاً شناخت درست احکام الهی در مقام اثبات مستلزم شناخت مکانیسم احکام اسلامی در تطبیق با شرایط روز در مقام ثبوت است.

۱-۲-۵- رابطه فقه و زمان و مکان

برای درک چگونگی تأثیر زمان و مکان در فقه، ابتدا باید رابطه این دو دانسته شود. باید مشخص شود علم فقه چه رابطه‌ای با زمان و مکان دارد؟ یعنی فقها در کجا به مقتضیات زمان و مکان عنایت داشته اند و در کجا نداشته اند و این رابطه چگونه و تا چه حدی بوده است؟

در کارایی فقه شبهاتی مطرح می‌شود که رفع آن از وظایف علم کلام است. اما کسانی که این تعبیر را به کار می‌برند باید دقیقاً مشخص کنند که منظور از کارایی فقه چیست؟ شاید منظور از کارایی فقه همان اصطلاح «اجتهاد پویا» یا «اجتهاد کاربردی» باشد. اما چیزی که مطرح است این است که باید جایگاه علم فقه در جوامعی که می‌خواهند با برنامه ریزی و توسعه یافتگی زندگی کنند، مشخص شود. در چنین جوامعی چه انتظاری از فقه است؟ وقتی انتظارات مشخص شد کارایی آن نیز معنا پیدا می‌کند. مسلماً انتظار مردم از فقه آن است که به سؤالات جدیدی که بر اثر متطور شدن جامعه و رشد و پیشرفت وسائل زندگی و پیچیده‌تر شدن روابط انسان‌ها به وجود می‌آید، پاسخ مناسب بدهد و آن‌ها را از سردرگمی، شک و تردید نسبت به انجام وظایف و تکلیف شرعی بیرون آورد.

سؤالات در موضوعات و مسائل جدیدی مثل بیمه، عملیات بانکی، روش‌های باروری نوین و صدها مسائل دیگر بر عهده فقیهان و مجتهدان با کفایت است (ملکیان، کاتوزیان، عابدی شاهرودی، لاریجانی، ۱۳۷: ۷۰-۷۲).

پدید آمدن موضوعات مستحدثه که در نتیجه تحول و رشد و توسعه جامعه در بستر زمان به وجود می‌آید، خود سبب این تأثیر در فقه می‌شود.

نتیجه گیری

احکام فقهی به دو بخش ثابت و متغیر تقسیم می‌شوند. بخش ثابت آن مربوط به امور فردی؛ مثل عبادیات و اخلاق و بخش کوچکی از امور اجتماعی را در بر می‌گیرد. این احکام برای تمام زمان ها و مکان ها ثابت است و هرگز انعطافی در آنها رخ نخواهد داد.

بخش متغیر احکام مربوط به امور اجتماعی و جمعی می‌باشد و چون این امور در راستای روابط بین انسان‌ها می‌باشد، نیازمند انعطاف‌پذیری است. چرا که روابط بین انسان‌ها در زمان‌ها و مکان‌های مختلف متغیر و دارای اشکال گوناگون است. علاوه بر این که گذشت زمان و پیشرفت علوم، بروز پدیده‌های جدید و سایر مقتضیات دیگر، سؤالات و ابهاماتی برای مسلمین به وجود می‌آورد که پاسخ به آنها و برطرف کردن این ابهامات، این اقتضا را ایجاد می‌کند که این بخش از احکام دارای انعطاف‌پذیری باشند. اما این انعطاف‌پذیری هرگز از اصول و مبانی اولیه اسلام خارج نیست. بنابراین ثبات و پایداری شریعت همراه با انعطاف‌پذیری بخشی از احکام رمز جاودانگی و جهان‌شمول بودن این دین می‌باشد.